

TANULMÁNYOK

Dr. SZABÓ ÁRPÁD

AZ ÚJTESTAMENTUMI TUDOMÁNYOS KUTATÁS LEGÚJABB EREDMÉNYEI

I.

Meglehet, hogy az újtestamentumi tudományokban a kutatás érdeklődési iránya és helyzete nem változott olyan látványosan és gyorsan, mint ahogy az a természettudományokban szemlélhető. Tény azonban az, hogy az évek hosszú során itt is lényeges változások történtek. Pl. egy korábbi időszakban a szinoptikus evangéliumokat úgy tekintették, mint problémamentes dokumentumokat, amelyeket minden gondosan előkészített terv nélkül állítottak össze és amelyek egy világos, könnyen érthető történetet mondanak el. Ma viszont úgy minősítik azokat, mint rendkívül bonyolult alkotásokat, amelyek igen finom és szellemes irodalmi mintákat tartalmaznak, és magas színvonalon álló teológiai felfogást tükröznek.

Általában három fő kutatási irányról vagy iskoláról beszélhetünk, amelyek az elmúlt több mint száz év alatt meghatározták az újtestamentumi tudományok alakulását. Ezek a következők: irodalomtörténeti, formatörténeti és kiadástörténeti iskolák. A jelen tanulmány keretében az utóbbit és annak eredményeit szeretném ismertetni, de mert — amint látni fogjuk — szorosan kapcsolódik az előző kettőhöz, röviden az előzőkkel is foglalkozom.

Az irodalomtörténet hagyományosan olyan kérdésekkel foglalkozik, mint az Újtestamentum egyes könyveinek szerzősége, az adott könyv valószínű kompozíciós természete, valamint azoknak a forrásoknak az azonosítása, amelyekből összeállították. Újabbán viszont ez irányzat művelői különös figyelmet szentelnek a próza- és költészet-történetnek, valamint az esztétika és a nyelvészet kérdéseinek. Így az irodalomtörténet érdeklődése az utóbbi évtizedekben olyan kérdések felé irányult, mint a forma és a tartalom viszonya; a szerkezet, ill. forma jelentősége az értelmezésben és a nyelv képessége a gondolatok irányításában.

A formatörténet célja behatolni az irodalomtörténet által azonosított források mögé, és megállapítani, ill. leírni, mi történt, amikor a Jézussal kapcsolatos hagyományt szóbelileg adták tovább személytől személyig, közösségtől közösségig. Ez az iskola különösen azokkal a változtatásokkal és módosításokkal foglalkozott, amelyeket az őskeresztény egyház — mind zsidó, mind pogánykeresztény — életének és gondolkodásának a hagyományba való bevétele eredményezett. A kutatók sajátos kritériumokat dolgoztak ki, amelyek segítségével meg tudták különböztetni az evangéliumokban az egyház szemléletét tükröző réteget a történeti

Jézusna visszavezethető rétegtől. Kimutatták, hogy az egyház alapvető életgyakorlata nemcsak a hagyomány tartalmára hatott tevékenyen, hanem sajátos formákkal is gazdagította azt, amelyek nagy részét az irodalomtörténetnek sikerült azonosítania. A formatörténet ezenkívül nagy érdeklődést mutatott az egyes darabok — történetek és mondások —, ill. azok felkutatása iránt a szinoptikus evangéliumokban.

A kiadástörténeti irányzat, amely a legfiatalabb a három közül, öntudatos kutatási módszerként fejlődött ki. A formatörténetből nőtt ki; előfeltételezi és folytatja annak módszereit, kiterjesztve és növelve többet is azok közül. Azt vizsgálja, hogy a kisebb részek — egyesek és kompozíciók — miként állottak össze a szóbeli hagyományból vagy írott forrásokból nagyobb egységekké. Ez a megállapítás különösen a szinoptikus evangéliumokra vonatkozik, mint végső termékekre.

A kiadástörténet másik érdeklődési köre az a kölcsönhatás, amely az örökölt hagyomány és egy későbbi értelmezési szempont között áll fenn. Próbálja megérteni, hogy a hagyomány egyes részeit miért módosították és kapcsolták egybe, azonosítani akarja a teológiai motívumokat, amelyek az evangéliumok megszerkesztésénél közreműködtek és végül megvilágosítani azokat a teológiai szempontokat, felfogásokat, amelyeket az új kompozíció kifejezésre juttatott. Habár a kiadástörténet elsősorban az evangéliumokra összpontosította tevékenységét, nincs semmi oka annak, hogy miért ne lehetne alkalmazni — ami részben már meg is történt — az Újtestamentum többi könyveinél is a hagyomány és az értelmezés közti kapcsolatot felderítésére.

Jóllehet mindháromnak megvan a maga sajátos meghatározása, módszere és képviselője, amint már említettem, mégsem lehet egymástól különválasztani azokat. Aki az Újtestamentum bármelyik könyvével, vagy annak egyes részeivel foglalkozik, annak mindhárom kutatási vagy kritikai irányzat módszerét és eszközeit fel kell használnia, ha tárgyilagos és tudományos szinten álló következtetésre akar jutni.

A kiadástörténet elnevezést először Willi Marxen¹ használta, ill. ő javasolta annak az irányzatnak a megjelölésére, amely az újtestamentumi kutatásban az utóbbi harminc évben vezető helyet foglalt el. Érdeklődési köre az egyes könyvek szerzői teológiai motivációjának a tanulmányozása volt, amint az megnyilatkozott a hagyomány anyagának gyűjtésében, elrendezésében, szerkesztésében és módosításában, az új anyag összetételében vagy új formák alkotásában az őskeresztény tradíciókban belül.

Ez iskola fontos előfeltétele az a képessége, amellyel megállapítja az illető szerző által használt anyag külső formáját és tartalmát, vagy meghatározza tevékenységének természetét és kiterjedését a gyűjtés és szerkesztés terén. A kiadástörténet legkiemelkedőbb eredményeit Máté és Lukács evangéliumának tanulmányozása hozta, mert mindkettőben egy fő forrással rendelkezünk, melyet azok egyformán használtak (Márk), és sikeresen össze tudunk állítani egy másikat (beszéd v. forrás). De hasonló tanulmányozást máshol is lehet folytatni, ahol meg lehet határozni a hagyomány anyagának használatát és feltárni a szerző sajátos tevékenységét.² Érdekes megjegyezni, hogy a kiadástörténet első jelentős tanulmánya Márk evangéliumáról jelent meg, aminek magyarázata az, hogy ez irányzat tevékenységét az ún. Márk-hipotézis tagadásával, ill. megcáfolásával kezdte el.

Hogy a kérdésről³ teljes képet kapjunk, vissza kell mennünk időben a 18. század végére, amikor Lessing kiadásában megjelentek Hermann S. Reimarus hamburgi ornitológus posztumusz iratai *Wolfenbütteli töredékek egy ismeretlen szerzőtől* címen. A kiadvány Reimarus hét iratát tartalmazta, amelyek közül minket tárgyunk szempontjából a 6. és 7. érdekel (A feltámadás történetéről és Jézus és tanítványai céljáról). Eltekintünk annak ismertetésétől, hogy Reimarus milyen következtetésre jutott a kereszténység eredetét illetően. Azzal a megállapításával viszont, hogy „a hagyományban szükséges feltételeznünk egy alkotó elemet“, amelyet „a csodák, a messiási prófécia betöltésével kapcsolatos történetek, a szenvedés és a feltámadás megjövendölése és azok egyetemes jellemvonása“⁴ alkotniak — indítást adott a további kritikai munkára, s így közvetve a kiadástörténeti iskola atyjának nevezhetjük, éppen mint ahogy ő az elindítója a Jézus élete-kutatásnak is.

Ahogy Reimarus félt napvilágra hozni kritikai megállapításait, éppen úgy volt bátorsága kiadni Dávid Friedrich Straussnak nagy jelentőségű munkáját *Jézus élete kritikai feldolgozásban* (1835—36) címen. „Soha egy könyv sem váltotta ki az ellentéteknek ilyen viharát, és az ellentétek soha nem voltak ennyire terméketlenek közvetlen eredményekben“ — írja Albert Schweitzer.⁵ Am Strauss műve távol áll az eredménytelenségtől, még ha azonnali hatását nem is tudjuk kimutatni. Hosszú évekre kiterjedő hatása abban mutatkozott meg, hogy felhívta a figyelmet a mítoszra vagy vallásos fogalmakra a szerepére az evangéliumok anyagának kiformalódásában. És századunkban Rudolf Bultmann valóban fel is használta Strauss meglátásait, s ezzel ő maga is hozzájárult a kiadástörténeti iskola kialakulásához.

Strauss könyvének egy sokkal közvetlenebb eredménye az ún. Márk-hipotézis meghirdetése volt. Lényegében véve az történet, hogy felfogása erős nyomást gyakorolt a szabadelvű bibliakutatókra, amely kétféleképpen jutott kifejezésre. Egyfelől elfogadták az ő érvelésének helyességét: az evangéliumi elbeszélések — többségükben — a mítosz termékei. Másfelől azonban nem voltak hajlandók arra, hogy lemondjanak Jézus embervoltának eszméjéről és az ő történeti megismerésének lehetőségéről és őt a mítosz Krisztusával helyettesíteni. Magukévá tették azt az újonnan kialakított irodalomkritikai nézetet, miszerint Márk volt a legrégibb evangélium, amely forrásként szolgált Máté és Lukács számára.

Ez az új szemlélet, amely fokozatosan fejlődött ki C. Lackman (1835), C. G. Willke és H. Weisse (1838) munkáin keresztül, csúcspontját 1863-ban érte el, amikor megjelent H. J. Holtzmann korszakalkotó műve: *A szinoptikus evangéliumok. Eredetük és történeti jellegük*.⁶ Ettől kezdve általánosan elfogadott mérvadója lett a Jézus élete-kutatásnak, hogy Márk volt a legősibb evangélium, a legközelebb áll az eredeti szenttanúk korához, s így bizalommal lehet felhasználni mint történeti forrást Jézus munkásságának megismeréséhez. És ha Máté és Lukács mint az egyház későbbi termékei bizonyos teológiai felfogások hatása alatt állanak is, Márk mint a legrégebbi és az eseményekhez legközelebb álló, aránylag mentes minden teológiai befolyástól. A dolgok érdekessége az, hogy ez az állítás nem bírt semmiféle tudományos ísmérvű bizonyítékkal, hanem csak egyszerűen arra a feltételezésre alapozták, hogy mivel a legrégibb, az eseményekhez legközelebb áll s így történe-

tinek kell lennie. E feltételezést csupán az elbeszélések élethű jellegét bizonyító hivatkozásokkal támasztották alá. Jellemző erre a korszakra B. F. Westcott megállapítása, aki, jóllehet ő maga nem volt közvetlen kapcsolatban a német teológiával, de az angol nyelvterületen ugyanazt a nézetet képviselte: „Márk evangéliuma eleven, egyszerű voltánál fogva a legközvetlenebb képviselője az első evangéliumi tradíciónak, s egyben az a közös alap, amelyen a többiek felépültek.“ Majd: „Tartalmában, stílusában és az anyag feldolgozásában Márk evangéliuma lényegében egy élet-írat, amely a legtisztábban vázolja fel az események folyamatát és végkimenetelét. Ha nem volna semmi más bizonyítékunk az evangélium mítikus eredetével szemben, az az élethű és egyszerű feljegyzés, amely az önállóság és eredetiség jegyeit viseli magán, eleendő volna visszautasítani a hitnek ezt a romboló elméletét.“⁷

Az elmondottak alapján összegezzük a Márk-hipotézis lényegét a következőkben: Márk a legrégebb evangélium, egyszersmind Máté és Lukács forrása. Megbízható történeti forrás, amely alapul szolgál Jézus élete megismeréséhez. A korábbi keresztény álláspontot, amely elsőbbséget tulajdonított Máté és János evangéliumainak mint a tanítványok által írottaknak, Strauss könyve gyökeresen megváltoztatta, s így most Márk nyerte el ugyanazt a hitelt és megbízhatóságot korai voltával, történeti rendjével és élethű elbeszéléseivel.

A kiadástörténet először éppen Márk evangéliumának ezzel az értelmezésével kapcsolatban jelentkezett, amikor a Márk-hipotézis helyességét tette vita tárgyává. Nem azt tette kérdésessé, hogy Márk a legkorábbi evangélium — ez a felfogás a bibliakritika fővonalában maradt Holtzmanntól kezdve napjainkig —, hanem azt a feltételezést támogatta meg, miszerint mivel a legrégebbi, ezért megbízható történeti forrás is egyben. Különösen ezzel a kitételrel szállt vitába, hogy mint „élethű és egyszerű okmány“ a legfőbb bizonyíték „az evangéliumi elbeszélések mítikus szemléletével“ szemben.

Ez már Wilhelm Wredéhez vezet minket, aki 1901-ben adta ki könyvét *A messiási titok az evangéliumokban* címen⁸, amely nem egyszerűen hozzájárulás volt a kérdés tisztázásához, hanem bombaként robbant bele a vitába. Kevés könyvnek volt még ilyen erős és messze kiterjedő hatása egy adott kutatási területen, úgyhogy az evangéliumok tanulmányozása és a Jézus élete-kutatás ettől kezdve gyökeres fordulatot vett. Wrede kimutatta, hogy Márk evangéliumát csak úgy lehetett élethű és egyszerű dokumentumként kezelni, ha többet „beleolvastak“, mint amennyit „ki lehetett olvasni“ belőle, és hogy Márk elbeszélései át vannak ítatva egy teológiai koncepcióval, a messiási titokkal, amely szükszerűen csak húsvét után keletkezett.

Hadd szemléltessem egészen röviden Wrede bizonyító-eljárásával a két kitétel. Az evangélium úgy mutatja be a tanítványokat, mint akik nem tudják megérteni Jézust és felfogni az ő küldetésének célját. Ez a téma végigvonul az egész evangéliumon. Néhány példa: 4,13-ban a tanítványok nem értik meg a magvető példázatát; 7,18-ban nem látják a különbséget a tiszta és tisztátalan között; 8,14—21-ben nem értik meg sem a „farizeusok kovászat“, sem a tömeg megvendéglését; 10,24—26-ban nem fogják fel az Istenországába való belépés feltételeinek nehézségét és 14,37—41-ben a Gecsemáné-kertben teljesen összezavarodnak. A tanítványok megnemértése tehát egy állandó vonása az elbeszélések-

nek Galileától kezdve a Gecsemánéig, Jézus mondásaival és cselekedeteivel, valamint azokkal az eseményekkel kapcsolatban, amelyeknek ők tanúi lehettek. Az evangéliumban található utalások annak a feltételezésére készítetnek, hogy ezek inkább az evangélista felfogását tükrözik, semmint történeti tények lennének. Ezt alátámasztja az a megfigyelés, mely szerint azok olyan kontextusokban jelentkeznek, amelyek a korábbi elbeszélések jelenlegi irodalmi kereteit képezik, s így valószínűleg későbbi hozzátoldások. Pl. 6,50—52; 8,14—21.

A korábbi szemlélet, mely az elbeszélésekben történeti valóságot látott, olyan dolgokat olvasott bele a szövegekbe, amelyek nem voltak bennük. Pl. érvelni lehetne amellett, hogy a tanítványok csupán fokozatosan fogták fel, hogy Jézus a Messiás, de akkor is félreértették messiási voltának jelentését. De tudjuk ezt igazolni magukkal a szövegekkel? Nem, mert azokban nincs semmi jele a megértés fokozatos előhaladásának; a tanítványok éppen olyan értetlenek maradnak a végén is, mint voltak kezdetben, ebben a tekintetben nincs változás vagy haladás.

Wrede álláspontjának első részével mintegy kihúzza a talajt a Márk-hipotézis alól, kimutatván, hogy az elbeszélések fő jellemvonása nem a történeti valóság. Viszont ha nem az, akkor azok egy teológiai koncepció jelenlétét mutatják, melyet vagy a szerző képviselt, vagy már a hagyomány kialakulásában ott működött.

Ez Wrede felfogásának másik részéhez vezet, az ún. messiási titokhoz. Márk evangéliuma történeteiben állandóan ismétlődő hangsúllyal jelentkezik annak szükségessége, hogy Jézus Messiás voltát titokban kell tartani. Jézus megparancsolja a gonosz szellemeknek, hogy ne tegyék ismertté őt (1,25; 1,34; 3,12); ugyanígy hallgatást parancsol a különböző csodákkal kapcsolatban (1,43—45; 7,31—37; 8,22—26); Péter vallástételénél (8,30). A felsorolt helyeken a parancs váratlanul és változatlanul hangzik, anélkül azonban, hogy bármilyen indokot hozna fel. Minden kísérlet, amely arra irányult, hogy ezt a hallgatási parancsot történeti valóságként magyarázza, kudarcot vallott, amint Wrede meggyőzően bizonyítja; éppen ezért el kell ismernünk, hogy a messiási titoknak nincs történeti alapja Jézus életében, az csupán egy teológiai fogalom.⁹

A messiási titok megértésének kulcsa a 9,9-ben található: „Mikor pedig a hegyről leszállának, megparancsolá nekik, hogy senkinek se beszéljék el, amit láttak vagy, csak amikor az embernek Fia a halálból feltámad.“ Eszerint Jézus Messiás-volta titok és annak is kell maradnia földi életében, de feltámadásával ez a titok nyilvánvalóvá lesz. A messiási titok teológiai felfogása abban a tényben gyökerezik, hogy Jézust sem a tanítványai, sem senki más nem tartotta Messiásnak feltámadása előtt, csupán azután. Mindazáltal a neki tulajdonított messiási méltóság azt a felfogást tükrözi, ahogyan az őskeresztény egyház értette. Ez a fogalom kétféle elemet egyesít: egyfelől a zsidó messiási elképzelést, másfelől az Isten Fia természetfeletti fogalmát (amely teljesen idegen a judaizmusban). Ebben az összetételben állandóan a természetfeletti Isten Fia elemei dominálnak, és a Márk evangélium mindig ebben a felfogásban mutatja Jézust.

Wredének a Márk evangéliumban levő messiási titokkal kapcsolatos tétele valóban korszakalkotó eseménynek számít az evangéliumok tanulmányozásának történetében. Ma természetesen úgy látjuk, hogy sok olyan kérdés van, amely módosításra szorul, azonban még ma is elis-

merjük, hogy Wrede két alapvető tétele helytálló és igazolható. Azokat teljes mértékben megerősítette az újabb kutatás: Márkot csak úgy lehet olvasni a régi történeti szemlélettel, ha beleolvasunk mindenfelét a szövegbe, mivel a szöveg maga a teológiai eszmék hatása alatt áll, amelyek a hagyomány kialakulása folyamán érvényesítették befolyásukat. „Ebben az értelemben — írja Wrede — Márk evangéliuma a keresztény dogmatörténethez tartozik.”¹⁰

Ezeknek a teológiai eszméknek és fogalmaknak a tanulmányozása képezi a kiadástörténet feladatát, és így Wrede elmélete a messiási titokkal kapcsolatban bizonyos értelemben első terméke ennek az irányzatnak. De itt újra csak annak a hetven évnek a fontosságára kell hivatkoznunk, amely minket elválaszt az ő korától, mert két fontos dolog történt, mielőtt a kiadástörténeti iskola virágzásnak indult.

Először is mi ma sokkal pozitívabb formában értékeljük az evangélium íróit és elődjeiket, mint ahogy Wrede tette. Neki ugyanis viszonylag kedvezőtlen véleménye volt Márk evangélista képességeiről, és így csökkentette Márk szerepét, amit a hagyomány alakításában kifejtett, kihangsúlyozva, hogy a hittani eszmék fejlődése egy személytelen történelmi folyamatnak az eredménye. A kiadástörténet ezzel szemben úgy tekint az evangélistákra, mint akiknek sokkal pozitívabb és alkotóbb szerepük volt.

Másodszor, sok tekintetben ismertté váltak előttünk a különböző korszakok, amelyeken a hagyomány átment. Ez lehetővé teszi, hogy a hagyomány szerkesztésének a természetét és kiterjedését tisztábban szemlélhessük. Más szóval a kiadástörténet ma meg tudja írni a hagyomány történetét, amit Wrede még nem tudott megírni, mert nem rendelkezett megfelelő eszközökkel és módszerekkel, ezek ugyanis később fejlődtek ki a formatörténet munkásságának eredményeként.

Amint korábban megállapítást nyert, a forma- és kiadástörténet egymáshoz tartoznak, s úgy lehet azokat tekinteni, mint ugyanannak a folyamatnak első és második szakaszát. Mindamelllett ismertető jegyeik különböznek egymástól, és igazságtalan volna a formatörténetet egyszerűen csak a kiadástörténet előfutárának tekinteni.

Amiképpen a kiadástörténet első képviselőjeként W. Wredét tekinthetjük, éppen úgy a formatörténet elválaszthatatlan Julius Wellhausen munkásságától. Csaknem egy életet átfogó munka után, melyet az Ótestamentum és a sémita nyelvek területén fejtett ki — mindkettőben kiemagasló úttörőként —, fordult Wellhausen az Újtestamentum tanulmányozása felé és jelentette meg kommentárjait Máté, Márk és Lukács evangéliumairól, valamint egy „Bevezetést a három első evangéliumhoz”¹¹.

Ezekben a művekben kifejezést nyert csaknem valamennyi jellegzetes fogalma a 20. századi szinoptikus kutatásnak. Jóllehet Wellhausen „inkább hosszabb kitekintésű utalásokat tesz, mintsem végleges következtetésre jutna”¹², mégis a Márk evangéliuma tárgyalásánál olyan fontos megállapításokat tesz, amelyek a későbbi formatörténet axiomái lesznek. Ezek a következők: (1) az evangéliumok anyagának eredeti forrása szóbeli hagyomány, amelyben ez az anyag kisebb egységekben terjed; (2) ezt az anyagot különböző utakon és szakaszokban gyűjtötték és szerkesztették egybe, amelyeknek az evangélium csak egyik formája; (3) ez

az anyag tájékoztat minket az őskeresztény egyház hitéről és körülményeiről, valamint Jézus tevékenységéről.¹³

A Wellhausen által a 20. század első éveiben megfogalmazott tétel-
lek lettek a magvai annak a munkának, amely a világháború után hozta
meg gyümölcsseit. Ez a munka három bibliakutató nevéhez kapcsolódik,
akik bár egymástól függetlenül dolgoztak, de mégis osztoztak a forma-
történet közös kérdéseinek megoldásában. Ezek: Karl Ludwig Schmidt,
Martin Dibelius és Rudolf Bultmann.¹⁴

Schmidt érdeklődése az evangéliumi elbeszélések kerettörténetei felé
irányult. Kimutatta, hogy ez a keret az evangélium szerzőjének a műve,
aki azt a hagyomány kisebb egységeiből állította össze és helyezte el
szerint, ahogyan érdekei és felfogása megkívánták. Schmidt végső kö-
vetkeztetése ez volt: „Egészében véve nincs lehetőség Jézus életének a
megírására (az evangéliumokban), egy folyamatos történet, vagy egy
időrendi körvonal tekintetében, mert csak különálló történetekkel, pe-
rikopákkal rendelkezünk, amelyeket egy közös keretben foglaltak ösz-
sze.”¹⁵

Dibelius az ősegyháznak abból a tevékenységéből indult ki kuta-
tási munkájában, amelyben a jelenlegi evangéliumok formájában talál-
ható hagyományanyagot először használták, és tanulmányozta ezt a for-
mát a korabeli környezetben, elemezvén és kutatóván, hogyan alakult tör-
ténete az evangéliumok keletkezéséig.

Bultmann éppen a fordított utat tette meg. Ő az evangéliumokból
indult ki és ment vissza időben a hagyományok ahhoz a formájához,
ahogyan az a legkorábbi időkben található volt. Ilyenformán mind-
kettőnek azonos érdeklődési köre volt, ugyanazon a területen dolgoz-
tak, csupán a kiindulópont és a kutatás iránya különbözött. A formatör-
ténet közös eszméit és megállapításait a következőkben összegezhetjük:

1) Az evangéliumok, ahogyan azokat ma ismerjük, nem egyedi és
egységes alkotások, hanem anyag-gyűjteményeket tartalmaznak; a végső
válogatás és elrendezés az evangélisták műve volt. Ezen a téren Márk-
nak elsődleges hatása van: ő teremtette meg az „evangélium” irodalmi
formáját és mind Máté, mind Lukács forrásul használta az ő anyagát.

2) Az evangéliumokban található anyagnak van egy előzetes tör-
ténete az egyház használatában, amelyet a szóbeli hagyomány történe-
tének nevezhetünk. Ez az anyag az ősegyházban önálló egységekként,
vagy kisebb gyűjteményekként terjedt és volt forgalomban, amelyek
határozott funkciót tölthettek be annak életében és istentiszteletében, a
prédikálásban, hitvédelemben és tanításban.

3) A hagyomány legkisebb részeinek, mint egyéni történet, mondás,
párbeszéd stb. határozott formái vannak, amelyeket meg lehet határozni.
Ezeknek a formáknak mindenike sajátos szerepet töltött be az ősegyház
életének egy konkrét helyzetében. Ez a helyzet, vagy körülmény az
anyag történeti háttére.

E formák megalkotásának, terjesztésének és használatának főcélja
nem Jézus történetének megőrzése volt, hanem az egyház életének az
erősítése. Így ezek a formák az egyház érdeklődését tükrözik; és mind
a külső formára, mind a tartalomra hatást gyakorolt az egyház hite és
teológiája és természetesen történelmi helyzete és gyakorlata.

A formatörténet e képviselői közül minket különösképpen Dibelius
és Bultmann foglalkoztat, mert sok kérdésben való egyezésük ellenére,

lényeges felfogásbeli különbség is van kettőjük között, amely jelentőséggel bír a kiadástörténet kialakulása szempontjából. Ez a különbség abban jelentkezik, hogy mit tartanak történetinek (ti. a történeti Jézusra vonatkozóan) a hagyományban, és ezzel párhuzamosan miként értékelik a korai egyház hite és teológiája hatásának fokát a hagyomány kialakulásában és változásában.

Kezdjük Dibeliussal. „A formatörténet álláspontja szerint soha nem voltak teljesen történelmi szemtanúi Jézusnak. Mindaz, amit Jézus szavainak és cselekedeteinek tartottak, mindíg a hit bizonyoságtétele volt, ahogyan a prédikálásban és a buzdításban megfogalmazták, azért hogy meggyőzzék a hitetleneket és erősítsék a hívőket. Amire a kereszténység felépült, az nem egy történelmi folyamatnak az ismerete volt, hanem az a meggyőződés és biztonság, hogy a történet tartalma az üdvözülés: határozott kezdete a Végnek.“ Továbbá, a formatörténet „...arra vállalkozik, hogy Jézus őstörténetének ilyen felfogását rajzolja meg, amelynek különböző változatai uralják a hagyományt.“¹⁶ Dibelius ugyanakkor határozottan meg van győződve arról, hogy a hagyomány anyaga rendelkezik egy szilárd maggal, amely Jézusról történelmi tájékoztatást nyújt, és a formatörténet egy felbecsülhetetlen értékű eszköz annak a magnak a felderítésében. „Az a tény, hogy Jézus szavait megőrizték, összegyűjtötték beszédekké és ... kiadták az intés érdekében, mutatja az egyháznak azt a törekvését, hogy életét a Mester parancsai szerint formálja meg.“¹⁷ Ebben a jellegzetes dibeliusi kijelentésben nemcsak az egyház szerepének az elismerését láthatjuk a hagyomány kialakításában, hanem azt a meggyőződést is, hogy „Jézus szavait megőrizték“ és hogy valóban a „Mester parancsa“ volt az egyház törekvésének az irányítója.

Dibelius azt a benyomást kelti, hogy ő lényegében — még ha nem is öntudatosan — két fő kategóriában gondolkozott: a széles változatú legendáris anyag kategóriájában, amely a Jézusról szóló hagyományban keletkezett, hasonlóan az ókor jelentős alakjai köré csoportosult hagyományhoz; és a lényeges történeti alappal rendelkező anyag kategóriájában, amelyet a hagyomány közvetítésében adtak tovább és módosítottak.

Bultmann felfogása sok tekintetben különbözik a Dibeliusétól. Ő általában véve nagyobb szerepet tulajdonít az egyház tevékenységének a hagyomány alakításában. Nem érdekli, de ugyanakkor bizalmas sincs a hagyomány történeti magját képező anyag létezésében, és nagyjából negatív benyomása van a Jézus tanításával kapcsolatos hagyomány történeti vonatkozásáról. Bultmann a szinoptikus tradíció történetének megírásában érdekelt, s ezért erőteljes kísérletet tesz leírni és megérteni a hagyomány megalkotása és továbbadása folyamatának részleteit, míg Dibelius inkább a hagyomány eredeti formáival s azok szerepével foglalkozik a keresztény közösség életében.

A következő kérdés, amiben röviden meg kell vizsgálnunk Dibelius és Bultmann nézeteit, a szinoptikus evangéliumok íróinak munkájában a teológiai motiváció kérdése. Ezt a problémát úgy is tekinthetjük, mint a kiadástörténet eltávolodási pontját a formatörténet általános irányától.

Dibelius szerint az evangélisták „nem irodalmi értelemben vett szerzők, hanem csak gyűjtők“¹⁸, és könyvében annak a fejezetnek, amelyben Márk evangéliuma összeállításával foglalkozik, ezt a címet adja: „Gyűj-

temény“. Jóllehet Márk evangéliuma „összeállítójáról“ beszél, a hangsúlyt mégis „a hagyománygyűjtemény“-re teszi. Bultmann másrészt „az elbeszélés-anyag kiadása és az evangéliumok összeállítása“ terminológiát használja.¹⁹ De a különbség kettőjük között inkább csak látszólagos, mint lényegbeli, mert Bultmann később így ír: „Márk nem eléggé mestere anyagának, hogy ő maga próbálkozzék rendszeres értelmezéssel“; és amikor azokat a teológiai okokat tárgyalja, amelyek az evangélistát befolyásolták, ő maga is csupán azt mondja, amit Dibelius Márk jellemzőeként: „a titkos kijelentések könyve“. Ami új Bultmann meglátásában, az az evangélista céljával kapcsolatos, eszerint: „a Krisztusról való hellenisztikus kerügma egyesítése... a Jézusról szóló történet hagyományával“²⁰.

Bultmann tovább megy Dibeliusnál a Máté és Lukács evangéliumok szerkesztésének és összeállításának kérdésében. Itt a Márk evangéliummal való kapcsolatukat, ill. különbözőségüket vizsgálja és főként a különbségek teológiai okait. E tekintetben őt tarthatjuk a kiadástörténet igazi atyjának, bár végkövetkeztetése különbözik attól, amire ez irányzat képviselői jutnak. Mátéval kapcsolatos véleménye ez: „A Máté ábrázolási módja teológiailag nem annyira tudatosan motivált, mint volt a Márké. Sőt mi több, a keresztény egyház hitfelfogása tudatalatti formában jelentkezik az evangéliumban és ezért Máté művének irodalmi formája nem annyira függvénye saját nézetének, mint azt Márk esetében láttuk.“ Lukácsról ezt írja: „...nem engedi, hogy saját teológiai felfogása bármilyen hatást is gyakoroljon művére“, és hogy, a fő teológiai irányzatok „kevésbé jellemzőek az evangélistára, mint inkább a körre, amelyhez tartozott s a körre, amelyben élt.“²¹

Amint később látni fogjuk, a kiadástörténet képviselői is beszélnek Máté és Lukács teológiai felfogásáról az egyház és a kor kölcsönhatásában, de ők másként értékelik azt a befolyást, amit maguk a szerzők gyakoroltak az evangéliumok anyagára. Bár Bultmann abban az irányban haladt, amelyet a kiadástörténet is magáévá tett, mégsem láthatta elég világosan Máté és Lukács szerepét anvagiuk formálásában, mert túl sok időt és fáradságot szentelt a tradíció történetének. A kiadástörténet munkálói egy nemzedékkel később jöttek, és tovább tudtak építeni az általa megvetett fundamentumon.

Mielőtt rátérnénk a második világháború után a német teológiában jelentkező kiadástörténet eredményeinek tárgyalására, röviden érintenünk kell R. H. Lightfoot munkásságát, aki már a harmincas években figyelemreméltó megállapításokat tett ezen a téren. Lightfoot önmagában áll az angol bibliakutatásban, mint úttörő, aki megértette a formatörténet módszerét, azt elfogadta és felhasználta. De ugyanakkor olyan területre terjesztette ki a kutatást, amely túlmutat Dibelius és Bultmann eredményein. Ha ő maga nem is használta a kiadástörténet elnevezést, de módszere azonos volt. Lightfoot önálló kutatási iránya azzal magyarázható, hogy mentesíteni tudta magát a korabeli angol és amerikai bibliakutatás fő irányától, a Jézus élete-kutatástól. Így szabadabban és tárgyilagosabban vizsgálhatta a formatörténet eredményeit és láthatta fejlődési irányát.

Lightfoot a szinoptikus evangéliumok kritikai vizsgálatával kezdi, hivatkozással Wrede és Wellhausen megállapításaira, de főként Dibeliusra támaszkodva bemutatja a formatörténet fő tételait, majd azokat

alkalmazza Márk evangéliumára. Megkísérli „az evangéliumban található tanoknak a vizsgálatát“ a formatörténet segítségével, és úgy találja, hogy „az egész könyv egy folytatólagos teológiai magyarázat“²². Az evangélium bevezetéséről (1,1—13) az a véleménye, hogy az az evangélista célkitűzését foglalja magában, míg a Keresztelő Jánosról szóló történetnek krisztológiai céljai vannak. Ez utóbbi húsz év múlva Marxen munkájának egyik fő kérdése lesz. „Márk evangéliumának tartalmát és szerkezetét... annak céljai fényénél“ magyarázza, és végső következtetése, hogy azt „Jézus Messiás-volta könyvének lehet nevezni“²³.

A kiadástörténet kibontakozása a második világháború után következik be a formatörténet eredményeinek fokozottabb alkalmazásaként és továbbfejlesztéseként. Korábban a kérdéseket a formák történetével kapcsolatban tették fel, most a szerkesztés következett, vagyis amíg előzőleg a figyelmet a kisebb egységekre összpontosították, most újból az evangéliumot mint egészet kezdték vizsgálni. Ezért elismerték, hogy az evangélisták nemcsak egyszerűen a hagyomány gyűjtői vagy közvetítői voltak, hanem munkájuk egy bizonyos részében úgy kell őket tekinteni, mint teljes jogú szerzőket, önálló személyeket, akik módszereikkel és különösképpen az anyagnak egy határozott szempont és összefüggés szerinti elrendezésével megpróbálták kifejezni saját teológiai felfogásukat, mindenekfelett azonban az őskeresztény egyház egy határozott csoportjának és irányzatának a teológiáját.²⁴

Az új irányzat első kiemelkedő alakja Günther Bornkamm volt, aki a kiadástörténet eszközeivel elemezte a Máté evangéliumban található, a háborgó tenger lecsendesítése perikópát (8,23—27). Őt követték, nagyjából az új nemzedékhez tartozó kutatók, akik az ő módszereivel tanulmányozták a szinoptikus evangéliumokat és az Apostolok Cselekedeteit. Bornkammhoz hasonlóan, aki Máté evangéliumán dolgozott, nagy fontossággal bírnak Hans Conzelmann és Willi Marxen kutatásai.

Kezdjük Bornkamm első tanulmányának²⁵ vizsgálatával, amely segítségünkre lesz megérteni a kiadástörténet új módszerét és meglátásait. Bevezető megjegyzéseiben utal arra, hogy milyen sokban támaszkodott a formatörténeti módszerre. Mindenekelőtt elfogadja azt a megállapítást, hogy az evangéliumokat nem mint a Názáreti Jézus életrajzát, hanem mint kerügmát kell tekinteni, amelyek semmiképpen nem sorozhatók az ókor irodalmi kategóriái közé, mert azok mind tartalmukban, mind formájukban a Jézus Krisztusban való hit határozott jegyeit hordozzák magukon. Ez a hit magyarázza a Jézusról szóló hagyománnyal kapcsolatos öntudatosságot és hűséget és azt a sajátos szabadságot, amellyel a hagyomány részleteit módosították. „Az evangélisták nem mennek vissza kutatni az egyház 'levéltáraiba', amikor továbbadják Jézus szavait és cselekedeteit, hanem úgy fogalmazzák meg, mint az egyház hitét, és szolgálják ezt a hitet.“

Bornkamm ezután rátér az evangélista módszerének a szemléltetésére a háborgó tenger lecsendesítése rész vizsgálatával. Ha Máté történetét összehasonlítjuk a másik két szinoptikussal, megfigyelhetjük, hogy az nem életrajzi összefüggésben áll itt, hanem a gyógyítási csodák sorozatának egyik darabjaként, amelyekben a szerző Jézust mint a „tettek Messiasát“ mutatja be, miután az előző részekben található Hegyi Beszédben Jézus úgy állt előttünk, mint a „szavak Messiasa“. Márk evan-

géliumában ez az élénk és teljes beszámoló tipikus csodatörténeti jelleggel bír, s ezért Dibbelius mint „elbeszélést“ osztályozza.²⁶

Máté elhagyja az elbeszélő részleteket és a perikópát egy új témakörbe állítja be, módosítván annak menetét. Ez a téma adva van a kontextusban; ugyanis a tanítványi mivolttal kapcsolatos két mondat előzi meg, amikor Jézus az írástudó kérésére, aki követni akarja őt, azt válaszolja, hogy a rókáknak barlangjuk van és a madaraknak fészkek, de az Emberfiának nincs hová lehajtania fejét (Mt 8,19–20). A másodikban Jézus annak válaszol, aki először az apját akarja eltemetni, mielőtt követné őt, „hadd temessék el a halottak az ő halottaikat“, mondja (8,22). Mindkét esetben a probléma a követés; az elsőben figyelmeztetés a megfontolatlan döntésekkel szemben, a másodikban felszólítás egy radikális megoldásra. A követés előfordul a háborgó tenger lecsendesítésében is.

Bornkamm megállapításában ezek a követéssel kapcsolatos mondatok a vihar lecsendesítése történetnek rendkívüli jelentőséget adnak. Az evangélista a történetet új szövegösszefüggésbe helyezi el, és így közli, ami által egyben új jelentést is ad neki, ami Márknál nem található meg. „Máté nemcsak egyszerűen átveszi a történetet, hanem a legrégebbi exegetája is annak, aki értelmezi is Jézus és tanítványai útját a viharban, a háborgó tenger lecsendesítését, vonatkoztatva a tanítványi mivoltára, ami azt jelenti, hogy vonatkoztatva az egyház kis hajójára.“²⁷

Márk és Lukács először a csodát hozzák s csak azután a tanítványokhoz intézett szemrehányó szavakat, Máténál viszont először a megdorgáló szavak hangzanak el, s csak azután következnek be a vihar lecsendesítése. „Mielőtt az elemek lecsendesednének, a halálos rettegés közepén, Jézus a tanítványokhoz szól, és megszegyeníti őket kicsinyhitükért.“²⁸ A „kicsinyhitűek“ nemcsak kedvenc kifejezése Máténak, hanem annak egy erős zsidó hátttere is van, amellyel máshol is találkozunk az evangéliumban, éppen mint itt, a tanítványiság összefüggésében. „Ennek a kifejezésnek a használata által a tanítványok sajátos helyzete, amelyet Márk egy kérdéssel jelez: »Miért van hogy nincs hitetek?«, a tanítványi mivoltuknak mint egészen jellegzetes állapotává válik.“²⁹

Befejezésként Bornkamm hangsúlyozza, hogy a fenti perikópa magyarázatával nincs szándékában megtámadni a formatörténet megállapítását, mely szerint az egyedi történetek képezik a hagyomány elsődleges rétegét. Ezután azonban még fokozottabb gondalal kell kutatni és tanulmányozni az egyes evangélisták szerkesztési indítékait. Az igaz, hogy ők nagyjából mint gyűjtők dolgoztak, de fontos, hogy megbizonyosodjunk azokról a határozott teológiai intenciókról is, amelyek a kompozícióban megnyilatkoznak. Azáltal, hogy a háborgó tenger lecsendesítése perikópa kapcsolatba került a tanítványi mivoltáról szóló mondatokkal, a tanítványiság veszélyének és dicsőségének példájává és kerügmává alakult át.³⁰

Miután Bornkamm tanulmányában megismerkedtünk a kiadástörténet új módszerével, a következőkben szeretném bemutatni ennek a módszernek az eredményeit a szinoptikus evangéliumok vizsgálatában. Az ismertetést Márk evangéliumával, ill. Willi Marxennek az evangéliumról írt tanulmányával kezdem.³¹ Bár időben Marxen könyve később jelent meg, mint Bornkamm és Conzelmann Máté, ill. Lukács evangéliumáról kiadott munkái, a sorrendet mégis az indokolja, hogy Marxen tanulmánya bevezetőjében összehasonlítást tesz a formatörténet és a ki-

adástörténet között, tehát nemcsak hogy az ő nevéhez fűződik ez irányzat elnevezése, hanem ő az is, aki megfogalmazta ennek módszerét és irányelveit. Ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy időrendben Márk az első a szinoptikusok között.

Lássuk tehát, mi az, amiben a kiadástörténet új utakat követ elődjével, a formatörténettel szemben. Először, az evangélisták szerepéről alkotott felfogásban. A formatörténet úgy tekintette azokat, mint a hagyomány gyűjtőit, míg a kiadástörténet szerzőkként értékeli őket. Másodszor, a formatörténet a hagyományt kisebb egységekre bontotta, és különösképpen az érdekelte, ahogyan ezek kialakultak. A kiadástörténet a nagyobb egységek — konkrétan az evangéliumok — felé fordult, s azt vizsgálja, hogy megformálásuknak mik voltak az indítékai és céljai. Harmadszor, a formatörténet az első két pontban ismertetett álláspontjával sehogy sem tudta megérteni és elismerni annak a merész, új lépésnek a jelentőségét, amelyet Márk tett meg, amikor a hagyománynak egy nagy egységbe való összegyűjtésével egy új — az irodalomban páratlan — formát hozott létre: az evangéliumot. Máté és Lukács örökölték Márktól ezt a formát, és mindketten felhasználták. A kiadástörténet egyik fontos célja éppen ennek elismerése és igazolása mind a márki teológiai koncepciónak, amely az új alkotás, az „evangélium“ mögött húzódik meg, mind a Máté és Lukács teológiájának, amely abban is megnyilvánul, ahogyan a formát és az abban található hagyományt átveszik Márktól. Negyedszer, amikor megértjük a hagyomány közvetítését az ősegyházban való kialakulásától az evangéliumokká történt újformálásig mint egész és egységes folyamatot, a szinoptikus hagyományanyagnak hármas hátterével kell számolnunk: (1) Jézus élete és tanítása; (2) az őskeresztény egyház élete és munkája; (3) az evangélisták munkája és célja. Ez utóbbi képezi a kiadástörténet érdeklődési körét. Természetesen a kiadástörténet tevékenységét nem lehet leszűkíteni csak ezekre a területekre, és nem lehet mereven meghúzni azok határait. Pl. nemcsak az evangélisták munkájával foglalkozik, ahogyan azok ma rendelkezésünkre állnak hanem a hagyomány minden olyan egységének alakító-jával vagy alkotójával, amelyben egy határozott teológiai elgondolás nyer kifejezést. Itt elsősorban az Q forrásra kell gondolnunk.

Marxen említett munkája tulajdonképpen négy tanulmányból áll, amelyek egymástól függetlenek, de mindenik egy közös témában érdekelt, Márk teológiája egy sajátos területének a vizsgálatában. Így négy fő kérdéssel foglalkozik: (1) a Keresztelő Jánossal kapcsolatos hagyomány; (2) az evangélium elbeszéléseinek földrajzi vonatkozásai; (3) az „evangélium“ fogalma; (4) Márk 13. fejezete.

A Keresztelő Jánossal kapcsolatos hagyomány tanulmányozását azal kezd, hogy megállapítja, az evangélista miként használta azt. Eszerint a hagyomány korábbi elemeinek Márknál található formája az evangélista műve, amely az ő teológiai elgondolását mutatja. Márk tulajdonképpen visszafelé megy; az ő célja Jézus történetének az értelmezése Keresztelő Jánosra való hivatkozással. A hagyománynak ezt a részét nem azért hozza, mintha különösen érdeklődnék Keresztelő János iránt, vagy azt akarná bemutatni, hogy a dolgok ténylegesen hogyan is történtek, hanem mert ezzel is Jézusról akar mondani valamit. „Ami azelőtt volt (ti. Keresztelő János története), azt az utána következő (ti. Jézus története, „az eljövendő“) szempontjából nézi és mutatja be. Ez azt jelenti,

hogy Keresztelő Jánosnak nincs saját, önálló jelentősége; nem az a célja, hogy tanítson róla, vagy a keresztségről; hanem mindazt, amit Keresztelő Jánosról mond, azt a valóságban Krisztusról mondja.³²

Am lehetne érvelni azzal, hogy amint Keresztelő Jézust tolmácsolja, úgy az ótestamentumi idézetek, amelyek az elbeszélésben találhatók, Keresztelő Jánosra vonatkoznak. A Mk 1,3-ban levő pusztára vonatkozó prófécia a 4. versben Keresztelő Jánosnak a pusztában való megjelenése közti kapcsolat azt mutatja, hogy János úgy áll előttünk, mint e prófécia betöltője és így Jézus előfutára. Viszont a 4. vers pusztára való utalása — függetlenül a hagyománnyal való kapcsolatától — egyáltalán nem földrajzi jellegű, hanem sokkal inkább teológiai. „A pusztá nem egy földrajzi meghatározás. Nem szabad arra úgy hivatkozni, mintha valahol egy konkrét hely lenne. Ez az utalás nem akarja elhelyezni valahová Keresztelő János munkásságát... 'a pusztában' inkább úgy mimósítí őt, mint aki betölti az ótestamentumi próféciaát. Azt is lehetne mondani: Keresztelő János akkor is az lenne, aki a 'pusztából' jön, még ha egész életében sohasem is járt volna a pusztá közelében.”³³

Ehhez hasonló az evangélista időre való hivatkozása is. Jóllehet a 14. vers biztosan Keresztelő Jánosnak Herodes Antipas általi letartóztatására utal, ez nem jelenti szükségszerűen, hogy Jézus működése csak azután kezdődött meg, miután Jánost bebörtönözték. Jelenlegi helyén az egyszerűen azt jelenti — teológiailag értelmezve —, hogy János előfutár volt és Jézus az, aki utána jön. Ennélfogva János történetének be kellett fejeződnie, mielőtt a Jézusé ténylegesen megkezdődne; ez az oka annak, hogy Jánost a 14. versben bebörtönözik. Az ő letartóztatásának és halálának tényleges történetét az evangélista később hozza (6, 17—29), itt csupán a már jelzett teológiai szempontból említi meg. Tehát Márk egészen helyesen kezdi evangéliumát az 1. versben így: „Jézus Krisztus evangéliumának kezdete“, mert Keresztelő János története mint előfutáré Jézus történetéhez tartozik, s így annak szerves része.

Marxen ezután azt tárgyalja, ahogyan Máté és Lukács felhasználták az anyagnak ezt a Márk-i formáját. Az első lényeges eltérés mindjárt a pusztával kapcsolatban jelentkezik: ami Márknál teológiai fogalom, az a másik két evangéliumban egyszerűen földrajzi meghatározás lesz. Máté számára az Ótestamentumra való hivatkozás új érvényt és értelmet nyer, s ez az evangéliumban végig megnyilvánul. Ő sokkal tovább megy, mint Márk, és az ótestamentumi idézeteket nem pusztán az újtestamentumi történet értelmezése eszközének tekinti, hanem e történet valódi hátterének. Így az Ótestamentum előtörténet lesz. Ebben az irányban haladva Máté félre teszi Keresztelő János és Jézus kapcsolatának teológiai elrendezését, és azt időrendi kapcsolattá módosítja. Lukács evangéliuma még tovább viszi az időrendi elrendezés szempontját, és különválasztja Keresztelő János történetét a Jézusétól. Lukács az evangélium zsidó előtörténetéhez kapcsolja Jánost, és nem teszi — mint Márk — az ő történetét az evangélium szerves részévé. Keresztelő János tevékenységét úgy állítja be, mint amely elkezdődött és be is fejeződött még Jézus megkeresztelése előtt. Így Lukács hozza Keresztelő János letartóztatását, mielőtt bármit is mondana Jézus keresztségéről, és az ő megkeresztelési történetében János alakja csaknem teljesen eltűnik. Lukács számára Keresztelő Jánosnak nincs többé eszkatológiai jelentősége, hanem csak törté-

neti szerepe van, mint prófétának, aki a Jézus jövetelével befejeződött prófétai korszakhoz tartozik.³⁴

Ez összehasonlítás alapján Marxen kimutatja, hogy bár Keresztelő János történetének feldolgozásában irodalomkritikai szempontból jelentéktelen az eltérés a három szinoptikus evangélium között, a különbségek mindjárt lényegesebbek és jelentősebbek lesznek, ha teológiai szempontból vizsgáljuk azokat.

A kiadástörténet új módszerének alkalmazását még inkább szemléltethetjük Marxen második fő kérdésének — az evangélium földrajzi vonatkozásai — tárgyalásánál. És ha megállapításainak egyes tételeit már eddig is vitatni lehetett, mint pl. a pusztának csupán teológiai fogalomként való beállítását, a következő részben olyan messzire megy a teológiai szempont alkalmazásában, hogy inkább csak hipotézisről beszélhetünk, amelynek bizonyítása a jövőendő feladata lehet. E feltevés szerint az evangélium teológiája azt a helyzetet tükrözi, amit Galileában találhatunk i.sz. 66. és 70., a zsidó háború megkezdésének időpontja között. Marxen úgy véli, hogy a jeruzsálemi keresztény közösség még a háború kezdetén Galileába menekült, ahol várta a paruzia, Jézus eljövetele közeli beteljesedését. Márk evangéliuma ezt a helyzetet mutatja. Ezért pl. az evangélium jelenlegi vége (16,8) az igazi befejezés. Márk nem szándékozott továbbfolytatni a Galileában végbemenő feltámadási megjelenéseket, mert a Galileára való hivatkozások a 14,28-ban és a 16,7-ben nem a feltámadásra, hanem a paruziára vonatkoznak. Ezért nem volt soha más befejezése az evangéliumnak, amelyekben Márk a feltámadott megjelenéseiről adott volna számot. A „meg fogjátok látni őt“ a 16,7-ben a paruziára és a jövőre való hivatkozás. Márk azonban azt várja, hogy ez az esemény még az ő életében be fog teljesedni. A paruzia még nem történt meg, de most a küszöbön áll.³⁵

Marxen szerint Galilea ezért bír különleges fontossággal az evangélista számára. Megkísérli bebizonyítani, hogy az evangéliumban végig Márk helyezte el a kerettörténetben Galileát mint helységnevet. Ugyanis ennek is olyan teológiai jelentése van, mint volt a pusztának János esetében, mert Galilea Jézus tevékenységének a „színtere“. Ez abból is kitűnik, hogy a döntő fontosságú nyilatkozatokat Jézus mindig Galileában teszi. A tény azonban az, hogy Márk azért összpontosítja Jézus működését olyan nagy mértékben Galileára, mert azt összekapcsolja Galileának és az itteni gyülekezetnek — az ő saját korában — az osztrák keresztény egyház életében betöltött szerepével. Ez a galileai helyi tradíció esetleg az evangélium keletkezése helyének a tisztázására is indítást adhat, mert Marxen szerint megkérdőjelezi az eddigi hagyományban szereplő Rómát a keletkezést illetően.

Marxennek az a véleménye, hogy minket nem igazol annak a ténynek a kétségbevonása, hogy Márk reményeivel ellentétben a paruzia végül is nem vált valóra. Márk igenis várta, hogy nagyon hamar be fog teljesedni. Máté és Lukács már felfedezték ezt a hibát, eszerint módosították a megfelelő szövegeket Mt 18,7 kv és Lk 24,6—9-ben. Márk jelenlegi, nem igazi befejezése, amelyet később toldottak hozzá, a paruzia elmaradásával lehetett kapcsolatban. Máté és Lukács szövegeikben Jézus megjelenéseiről adnak számot. Marxen azzal magyarázza a Márk és Máté közti, a hűsvétörténetben levő különbséget, hogy amíg Márk a küszöbön álló paruzia várakozásában élt, addig Máténál az idő már meghosszabbodott.

Máté egy közbeeső szakaszt alkotott megoldásként, a missziói munka időszakát.³⁶ Így az ő konklúziója időtlen, abban az értelemben, hogy ez a Jézus utáni új szakasz a világ végezetéig tart. Máté szerint Jézus élet-szakasza előtt volt az Ótestamentum kora, amelyet az evangélista az írásbeli bizonyítékok segítségével kapcsol Jézushoz. Jézus korával ugyanakkor egy, a kettő közti új szakasz kezdődik, amelyet az élet síkján ábrázol, és így Márk felfogását történeti alakítja az őt érdeklő valóság folyamatos haladása és fokozatos történéseként. A beszéd-csoportok, amelyeket a keret közé helyez, ezt a kort, az ő korát, tükrözik.³⁷ Lukácsról azt állapítja meg Marxen, hogy ő teljesen elhagyja Galilea eszkatológiai jelentőségét. Evangéliumában Márk felfogása módosult, és Galilea csupán Jézus életének egy korszakát jelenti a másik kettővel együtt, amelyekben Jézus összegyűjtötte követőit, akik vele együtt mentek Jeruzsálembe. A harmadik evangéliumban Galileának nincs sem teológiai, sem más helyi jelentősége, mert Lukács az eseményeket különösképpen Judeára és Jeruzsálemre összpontosította, mint ahol a templom található, amely fontos szerepet tölt be az ő szemléletében. Lukács ugyancsak nem akar tudni semmit a feltámadottnak Galileában való tartózkodásáról; kihagyja Mk 14,28-at, míg Lk 24,6-ban egy kis ügyeskedéssel átalakítja Mk 16,7-et, amely a Galileába való itávozás megjövendölése volt, nála viszont Galileában elhangzó prófécia Jeruzsálemre vonatkozóan. Így Márk eszkatológiai várakozása Lukácsnál a történelmi múlt egy darabja lesz. Természetesen ő is kialakít egy befejezést Jézus idejét illetően, azért, hogy pótolja a paruzia elmaradását azáltal, hogy az első pünkösddel elkezdődik az egyház időszaka.

A harmadik tanulmányban az „evangélium“ fogalmát vizsgálva Marxen felteszi a kérdést, hogy vajon helyes-e az evangélium kifejezést használni a három szinoptikus munkájának megjelölésére, és vajon a köztük levő különbségek nem simulnak-e el a közös név használatával.³⁸ A szinoptikus anyag elemzésének eredményeként megállapítja, hogy Márk evangéliuma e fogalom egyedüli forrása, mert Máté nem vitte be e fogalom tartalmát a művébe, sem saját elgondolása, sem forrásai alapján, míg Lukácsnál ennek csupán az igei alakja fordul elő.

Azáltal, hogy az 1,1-ben Márk könyvének elejére helyezte el ezt a kifejezést, a másik két evangélista könyvének is nevet adott.³⁹ Itt ugyanis úgy szerepel, mintha cím volna, amelynek az a feladata, hogy leírja és megjelölje a könyv egészét mint evangéliumot. Tehát a teljes Márk evangéliumot úgy kell olvasnunk, mint egy hirdetményt és felszólítást, nem pedig mint Jézusról való számotadást.

Márk úgy használja az evangélium fogalmát, hogy általa kifejezésre juttatja az utat és módot, amelyen és ahogyan az Úr jelen van az ő gyülekezetében. Márk számára Jézus egyaránt hordozója és tartalma is az evangéliumnak, nemcsak egyik a kettő közül. Ő a prédikálást helyezi előtérbe, amelyen keresztül bemutatja azt, „Akiről“ prédikálnak. Eszerint Márk tulajdonképpen egy beszédet ír, amely az „evangélium“⁴⁰.

Máténál bizonyos változtatást figyelhetünk meg e fogalom használatát illetően. E változtatás oka, hogy — Márkkal ellentétben — ő nem azonosítja az „evangéliumot“ Jézussal, azaz számára Jézus nem tartalma, hanem hordozója és főként hirdetője az evangéliumnak. Következésképpen Máté Jézus prédikálására teszi a hangsúlyt, míg Márk Jézust cselekvésben ábrázolja. Máté érdeklődése ezért irányul a nagy beszéd-kom-

pozíciók felé, amelyeket ő alkotott és helyezett el a kerettörténetben; ezek által a történelem látszatát akarja kelteni, vagyis azt akarja mondani, hogy Jézus azokat már elmondotta. Am ezekben a beszédekben világosan felismerhetjük Máté korát, amelyet ő így történelemmé alakít, azáltal, hogy Jézust teszi meg az utasítások és tanítások adójának. Máté számára tehát a beszédek az „evangélium“.

Lukács következetesen elhagyja az „evangélium“ nevet, mert ő különbséget tesz Jézus tanítása és az apostolok prédikálása között. Az ő könyve tehát nem „evangélium“ a Márk-i értelemben, nem könyv evangéliumokkal, mint Máténál, hanem „Jézus-életrajz“. Számára Jézus korszakának mint az „idő központjának“ kiemelkedő jelentősége van, és az fontos szerepet játszik. Igaz, hogy Jézus prédikálása a Lukács közösségéhez is szól, de ezt külön kell választani a kortárs gyülekezet prédikálásától. Lukács megkülönbözteti az egyház időszakát Jézus korszakától, még ha össze is kapcsolja és vonatkoztatja is egymásra a kettőt. Ezért használja az „evangélium“ kifejezést csupán a második könyvében. Az igei alak, amelyet evangéliumában találunk, nem fejezi ki ugyanazt a jelentést, inkább a szóbeli prédikálást jelöli, amelyet máskor pontosabban kifejti, tartalmát az „Istencsorga“ gondolatában fogalmazván meg.

Marxen így összegezi tömören megállapításait: „A különbség az, hogy Márk valóban evangéliumot írt; Máté könyvében evangéliumgyűjteményt ad, amelyet okszerűleg kapcsol Jézushoz; Lukács pedig Jézus-életrajzot ír.“⁴¹

Marxen különleges fontosságot tulajdonít Márk 13. fejezetének az evangélium teológiájának megértésében. Ő mint egészet magyarázza ezt a fejezetet, és nem foglalkozik a hagyomány anyagának egyes darabjaival, ill. részeivel, amelyekből ez a fejezet összeállt⁴², mert az ő álláspontja, hogy a fejezet végső formája Márk teológiai alapálására jellemző. Marxen szerint a fejezet maga szolgáltat adatokat saját magáról a kompozíció idejét és helyét illetően. Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk, csupán egy érvet említek meg, amelyre Marxen igen nagy súlyt fektet a fejezet tárgyalása rendjén. Márk 13,14-ben olvassuk: „Mikor pedig látjátok a pusztító utálatosságot ott állani, ahol nem kellene, (aki olvassa, értse meg), akkor akik Judeában lesznek, fussanak a hegyekre.“ Ebben a versben utalást találunk a jeruzsálemi öskeresztény gyülekezet tényleges helyzetére, amely a zsidó háború kitörése közeli fenyegetésének hangulatában a galileai hegyekre menekült. A vers megértésében segít, ha tudjuk, hogy a zárójelben levő (aki olvassa, értse meg) kifejezés Márk módszeréhez tartozik, amellyel irányítani akarja olvasói figyelmét a galileai jelen helyzetről a várható eszkatológiai jövő felé.

JEGYZETEK

¹ Marxen, W., *Der Evangelist Markus*, Göttingen 1956, 1959. Angol fordítás: *Mark the Evangelist*, New York-Nashville 1969, 21. l. Az angol fordításban a német Redaktionsgeschichte kifejezést redaction criticism formában használják.

² Perrin, N., *Rediscovering the teaching of Jesus*, New York 1967, 15—32. l.

³ Schweitzer, A., *The Quest of the Historical Jesus*, New York 1961 (=1910). A kérdés részletes történetét és összefoglalását adja. Az eredeti német kiadás címe: *Von Reimarus zu Wrede*, 1906; a második bővített kiadás címe: *Geschichte der Leben-Jesu Forschung*, 1913.

⁴ Schweitzer, i.m. 24. l.

- ⁵ Uo., 96. l.
- ⁶ Ezekkel kapcsolatban lásd Schweitzer i.m. 121—26, 203—5. l.; valamint a szinoptikus kérdés történetéről szóló fejezetet W. G. Kümmel, *Introduction to the New Testament*, New York—Nashville 1973, 39—52. l.
- ⁷ Westcott, B. F., *Introduction to the Study of the Gospels*, New York 1882, 213, 369. l.
- ⁸ Wrede, W., *Das Messiasgeheimnis in den Evangelien*, Göttingen 1901 (1913, 1963).
- ⁹ Wrede, i.m. 66. l.
- ¹⁰ Uo., 131. l.
- ¹¹ Wellhausen, J., *Das Evangelium Matthaei*, Berlin 1904. *Das Evangelium Marci*, Berlin 1903, *Das Evangelium Lucae*, Berlin 1904. *Einleitung in die drei ersten Evangelien*, Berlin 1905.
- ¹² Lightfoot, R. H., *History and interpretation in the Gospels*, New York, 22. l.
- ¹³ Uo., 23. l.
- ¹⁴ Schmidt, K. L., *Der Rahmen der Geschichte Jesu*, Berlin 1919. Dibelius, M., *Die Formgeschichte des Evangeliums*, Tübingen 1919. Bultmann, R., *Die Geschichte der synoptischen Tradition*, Göttingen 1921.
- ¹⁵ Uo., 317. l.
- ¹⁶ Dibelius, i.m. 295. l.
- ¹⁷ Uo., 289. l.
- ¹⁸ Uo., 59. l.
- ¹⁹ Bultmann, i.m. 337. l.
- ²⁰ Uo., 340—350. l.
- ²¹ Uo., 358—67. l.
- ²² Lightfoot, i.m. 57. l.
- ²³ Uo., 98. l.
- ²⁴ Bornkamm G., Barth, G., Held, H. J., *Tradition and interpretation in Matthew*, London—Philadelphia 1963. 11. l.
- ²⁵ Bornkamm, G., *Die Sturmstillung im Matthäusevangelium*. 52—57. l.
- ²⁶ Uo., 54. l.
- ²⁷ Uo., 55. l.
- ²⁸ Uo., 56. l.
- ²⁹ Uo., 56. l.
- ³⁰ Uo., 57. l.
- ³¹ Marxen, W., *Mark the evangelist*, New York—Nashville 1969.
- ³² Uo., 54. l.
- ³³ Uo., 37. l.
- ³⁴ Uo., 51. l.
- ³⁵ Uo., 85. l.
- ³⁶ Uo., 63. l.
- ³⁷ Uo., 64. l.
- ³⁸ Uo., 77. l.
- ³⁹ Uo., 83. l.
- ⁴⁰ Uo., 92. l.
- ⁴¹ Uo., 101. l.
- ⁴² Kümmel, W. G., *Promise and fulfilment*, London 1957, 98. l.

Dr. BORBÁTH DÁNIEL

BORBÉLY SÁMUEL

Minden időben hasznos volt a múlt nagyjaira való visszaemlékezés és azok értékelése. A Keresztény Magvető gyakran ismertette az unitárius egyház példát adó egyéniségeit. Borbély Sámuel sokoldalú tevékenységére is érdemes így emlékezni.